

**Мандрик І.О.,**  
доктор історичних наук, професор,  
завідувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії  
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»  
(м. Ужгород, Україна)

## **ЗРОСТАННЯ НАУКОВОЇ ТА ОСВІТНЬОЇ РОЛІ УНІВЕРСИТЕТІВ У ПРИСКОРЕННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЄВРОПИ XVIII–XIX СТОЛІТЬ**

*Показано зростання місця і ролі європейських університетів у суспільно-економічному та культурному розвитку XVIII–XIX століть, коли проходила перебудова усієї вищої школи, її пристосування до освітніх та наукових потреб суспільства, наближення до потреб виробництва. Автор описує час, коли навчатися в університетах стало престижним, відбувалася загальна демократизація доступу до вищої освіти, у тому числі й жінок.*

**Ключові слова:** *університети, Європа, освіта, наука, свобода, Просвітництво, промисловий переворот.*

*The article deals with the growth of the place and role of European universities in the socio-economic and cultural development of the XVIII–XIX centuries. There was a restructuring of the whole higher school, its adaptation to the educational and scientific needs of society, approximation to production needs. Studying at universities has become prestigious, it is a time for universal democratization of access to higher education, including women.*

**Key words:** *universities, Europe, education, science, freedom, Enlightenment, industrial revolution.*

Відомо, що заснування університетів починається з епохи західноєвропейського середньовіччя, тобто з XI–XII століть, що було пов'язано з бурхливим зростанням міст, з потребами економіки, культури та духовного життя. У своєму розвитку університети пройшли різні періоди як зростання, так і стагнації, але основною тенденцією стало неухильне розширення впливу вищої освіти на всі сфери життя. Перші університети з'явилися в Італії, утвердилися у Франції, Англії, Іспанії, у XIV ст. засновані у Центральній Європі (Чехія, Польща, Австрія, Німеччина), у XV ст. – в Північній Європі (Швеція, Данія). На теренах Східної Європи вищі школи з'являються уже в новий час.

Відзначимо, що загальних наукових праць про історію європейських університетів дуже мало, бо йдеться про великий пласт культурного, освітнього та наукового розвитку нашого континенту, такого багатоликого і складного, який важко помістити у певні рамки. Це легше зробити в межах історії окремих знаменитих університетів, котрі продовжують ревно вивчати та примножувати своє славне минуле. Зберігаються їхні традиції, структура,

термінологія, атрибутика. У класичних університетах основне місце обіймали чотири факультети – богословський, філософський, медичний та правничий. Два останні були найбільш привабливими для молоді і в новий час. Такими вони залишаються до сьогодні.

Епоха зростаючого капіталізму, процес промислового перевороту XVIII–XIX століть обумовили необхідність перебудови університетів, їх пристосування до потреб суспільства; надання вищій освіті світської основи, звільнення від догматизму та схоластики, підготовки інтелігенції на рівні нових досягнень науки, перетворення самих вищих шкіл у центри наукових досліджень, наближення освіти до потреб виробництва. Постало завдання позбавлення університетів формату самостійних закритих корпорацій, якими вони були у середньовіччя. Провідна роль належала німецьким університетам, реорганізація яких почалася вже в епоху Просвітництва, тобто у XVIII ст. Проголошення у нових німецьких університетах (Галле (1694 р.), Гетингенському (1737 р.) принципу свободи наукових досліджень, вільного викладання і вчення, запровадження у XVIII ст. навчання на німецькій мові, ліквідація підпорядкування філософського факультету теологічному сприяло науковому та освітньому розвитку. Заснований на нових началах (Гумбольдт) у 1809-1910 роках Берлінський університет залучив найбільших знаних вчених свого часу. У цьому закладі, а потім в інших університетах, було започатковано систему проведення семінарських занять, що мало важливе значення для залучення студентів до наукової роботи. Саме німецькі вищі заклади освіти у XIX ст. стали перетворюватися на центри розвитку нової дослідної науки, оскільки при них почали створюватися профільні лабораторії, науково-дослідні інститути, кафедри. Німецькі університети були оплотом офіційної науки, але щодо науково – навчальної роботи вони стали найбільш передовими, що притягувало до них з різних країн велику кількість не лише студентів, але й молодих вчених, котрі готувалися до професури. Перетворення на нових началах проходило і в інших країнах (Нідерландах, Скандинавських країнах, Швейцарії).

У 1792 р. у Франції були ліквідовані корпоративні організації. За Наполеона Бонапарта університети були поставлені під суворий державний контроль, тому про «свободу освіти», проголошеної у роки революції, було забуто. Оксфордський і Кембриджський університети в Англії найдовше зберігали середньовічні традиції. Аж до 1871 р. особам, що не належали до англіканської церкви, було заборонено займати кафедри й одержувати стипендії та дипломи.

У 1667 р. Папа римський розпорядився закрити у Флоренції знамените «Товариство природодослідників». Це стало символом занепаду італійської науки. Але вже у першій половині XVIII ст. у великих містах Італії виникли нові товариства учених та природознавців. Деякі італійські університети знову почали практикувати проведення фізичних дослідів, завдяки чому Гальвані і Вольт уже в кінці XVIII ст. змогли здійснити важливі природознавчі відкриття.

Займатися наукою в Іспанії XVIII ст. було практично неможливо, бо зберігався сильний релігійний вплив, у тому числі продовжувала діяти інквізиція. Лише в 70-х роках у деяких університетах стали викладати вчення про рух Землі, закони Ньютона і так далі [2, с.399].

Об'єктивною еволюцією абсолютизму стало поширення наукових знань і реальне падіння престижу церковних інститутів. Починаючи з 1715 р., і особливо після 1750 р., європейське суспільство збагатилося працями французьких просвітників. З'являються твори Ж.Ж. Руссо і Ш. Монтеск'є, Д. Дідро і Д'Аламбера, Ф.Вольтера і «енциклопедистів».

Характерною рисою поглядів Ж.Ж. Руссо (1712-1778) стало фактичне протиставлення науки, мистецтва і суспільної моралі «природному вихованню» людини. У романі «Еміль, або про виховання» (1762 р.) мислитель розкрив найважливіші принципи «природного виховання», покликаною покінчити з «помилковими богами». Руссо настоював на тому, що розвиткові інтелекту необхідно приділяти належну увагу, але лише на тій стадії, коли це може мати сенс. Людина має пізнати оточуючий світ не за допомогою механічного запам'ятовування, а передусім на основі власного досвіду. Це дозволить розвинути особистість, попередить сприйняття нею фальшивих догм. Відомими стали його слова: «Людина народжується вільною, але повсюдно вона в кайданах» [4, с.154].

У німецьких та австрійських землях з'являються праці з економіки та сільського господарства. Настало істинно «століття Просвітництва», тобто безмежна віра у всесилля знань і науки. Заклик просвітників різних країн «сміливо прагнути до пізнань» став нормою поведінки та мислення у суспільстві. Можливості зростали завдяки розквіту книжкової справи. В Амстердамі нараховувалося 40 видавництв, Базелі – 16, Лондоні – 36, Венеції – 40, котрі публікували наукові праці на французькій мові. І це не рахуючи видавництв на національних мовах. З'являються приватні та громадські бібліотеки, доступні для всіх прошарків суспільства.

Потреби дорожнього будівництва, мануфактурного виробництва, флоту, примушували засновувати усе більше шкіл, як загальних, так і спеціалізованих. У Франції в 1698 р. було видано указ про відкриття початкових шкіл і обов'язкове безкоштовне навчання дітей до 14 років. На батьків, що забороняли навчатися своїм дітям, накладався штраф. Аналогічні заходи у 1717 р. були прийняті пруським монархом. У австрійській народній школі імператор Йосиф II ввів 7-річну освіту і подвійний податок на батьків, що не відпускали дітей до школи.

На другу половину XVIII ст. грамотність та освіченість стали надбанням значних прошарків міського населення Європи, створили ринок для обширного розповсюдження друкованої продукції, особливо книг. Наступну індустріалізацію Європи важко уявити без цієї попередньої промислово-інтелектуальної революції.

Одним з наслідків цих змін стало фактичне витіснення латини як літературної мови (за винятком таких академічних галузей, як теологія, філософія, юриспруденція та природничі науки). І хоча у середніх школах

латинь продовжувала займати почесне місце, віднині поезія і проза зазвучали на народних європейських мовах [3, с.144].

Навіть у XVIII ст. літературні твори на латинській мові не були рідкісними. Наукові журнали, листування, лекції в університетах також використовували латинь. Винятково цією мовою виходили праці з природознавства, філософії і права. Однак у Франції та Англії вчені усіх галузей знань і тут дедалі активніше почали користуватися своїми національними мовами [2, с.126].

Вперше на можливість задіяння науки в добро і на зло вказав у кінці XVIII ст. німецький учений і філософ І. Кант (1724-1804). А реально і те, й інше людина відчула на собі, своїй долі у XX ст., коли чітко проявилися глобальні проблеми людства.

Ідеї творчої та наукової свободи зародилися у XVIII ст. в умовах боротьби інтелігенції проти середньовічних схоластичних та догматичних порядків, крайнощів абсолютизму, особливо у сфері університетської освіти та науки. У частини людей наростала віра в прогрес, повну перемогу розуму, можливість встановлення людської рівності. Духовними батьками принципу свободи (*liberté*) стали представники поміркованого крила просвітителів (Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтер, фізіократи). Їхня формула «не заважайте діяти» стала одним з найбільш популярних лозунгів епохи. Свободу підприємництва проповідували знамениті англійські економісти А.Сміт, Д. Рікардо.

Про зростання потягу до освіти та науки свідчило створення перших наукових товариств. Такими стали Лондонське королівське товариство (1662 р.) та Французька академія наук (1666 р.). При державній підтримці протягом XVIII ст. академії наук з'явилися у більшості країн Європи, у тому числі при Петрі I (1724 р.); правда, членами Петербурзької академії на початку були лише іноземці [3, с.221].

Зазначимо, що основним їхнім завданням було плекати національні мови, літературу, вивчати філософію, історію, мистецтво. У цьому напрямі з'явилися значні успіхи. Так, Академія наук Франції заходила укладати словник, що сприяло зміцненню політичної єдності країни й подоланню сепаратистських тенденцій, формуванню нації, найважливішим знаряддям якого є єдина національна мова [5, с.195].

У вивченні природничих наук основна роль належала університетам. Правда, ще на початку XIX ст. в знаменитих Оксфордському та Кембриджському університетах мало цікавилися новими галузями наук, тому тут природничі дослідження були слабо представлені [1, с.159]. Тільки після того, як Франція і Німеччина заснували свої *Ecoles polytechnic* для підготовки керівних технічних кадрів, Англія зрозуміла необхідність пристосувати свої університети до технічної освіти, тому у 70-х роках XIX ст. тут створили нові університети з науково-природничим нахилом. Технічні університети з'явилися у Глазго, Манчестері, Лондоні. Про переорієнтацію свідчило і заснування у 1836 році Лондонського університету, котрий випускниками Оксфорда і Кембриджа ще довго

називався не інакше як «ця акціонерна компанія» [1, с.155]. Незважаючи на докладені зусилля, вища технічна освіта в Німеччині і на кінець ХХ ст. продовжувала випереджати англійську.

Цілком єдина система наук сформувалася на середину ХІХ ст., коли предметом її уваги стала вся природа і місце людини в ній. Особливе місце займали досягнення математичної науки. Саме математика стала стимулюючим фактором розширення природничих та технічних відкриттів, а з середини ХІХ ст. методом одержання наукових знань.

Зростанню ролі університетів, безперечно, сприяло загальне поширення освіченості, але це недостатньо для пояснення цього феномена. Так, молоді люди замість вивчення теології з наступною церковною кар'єрою з ХVІІІ ст. дедалі частіше віддавали перевагу іншим галузям освіти. Наукова кар'єра надавала більше можливостей, до того ж жорстокі релігійні конфлікти ХVІ-ХVІІ століть, жахи релігійних воєн відвернули від церковної проблематики багатьох талановитих людей, котрі надавали перевагу заняттям наукою, що обіцяло їм мир і гармонію. З ХVІ - ХVІІ століть серед багатьох молодих дворян і міщан Центральної та Східної Європи ввійшло в практику відправлятися на навчання у західні університети, що потребувало значних грошових коштів.

Свобода навчання та спілкування талановитих людей різних країн зробили свою позитивну справу – наука утверджувалася як найважливіший інститут нового часу. Роль наукових відкриттів швидко зростає, стає важливою складовою технічного та суспільного прогресу. Ставлення до техніки як фактору, що визначає могутність держави, стало утверджуватися з початку ХVІІІ ст. Промислові революції другої половини ХVІІІ-ХІХ століть, складовою яких були технічні та наукові відкриття, здійснили справжній якісний переворот в історії людства, що дозволило ряду європейських країн вступити в смугу швидкого розвитку виробничих сил і назавжди покінути з економічною відсталістю.

Саме в Англії університети стали поворотним пунктом у просуванні юнаків по соціальній драбині, при якій зберігаються лише деякі натяки на походження. Здатність підготувати молодих людей до вступу в кращі університети країни поступово вважається найбільш важливим критерієм для визначення достоїнств тієї чи іншої школи. У ХVІІІ-ХІХ століттях зростає престиж випускників англійських університетів, бо у попередні часи значно менше значення надавалося їх випускникам. Поступово університети відіграють головну роль у підготовці державної бюрократії, у формуванні політичної кар'єри. Традиційним розплідником політичних діячів-торі є Оксфордський університет. У його коледжі Ітон одержали освіту тринадцять із сорока семи англійських прем'єр-міністрів. Дорога з Ітона в політику була добре прокладена протягом двох століть [1, с.152].

Доба Просвітництва (ХVІІІ ст.) відкривала перед людським розумом нові, манливі обрії. Народжувалася всепереможна сила, об'єкт надій та ілюзій – наука. Низка наукових і технічних відкриттів підтримувала віру у всемогутність наукового знання як універсальний засіб розгадки всіх

природних та суспільних таємниць. Основою духовного життя й духовної моди стає культ людського розуму, а все, що не витримує його суворого суду, відкидається геть як не гідне серйозної уваги.

На рубежі XVIII –XIX ст.ст. із ідейної спадщини Просвітництва замість глибокої віри у людський розум залишилося схиляння інтелектуалів перед «здоровим глуздом», а ідея народного суверенітету поступилася вимозі «свободи особи». На передньому плані постає воля й бажання окремої людини. Отже, лібералізм стимулював утвердження індивідуалізму, став його ідейною основою. Ліберальні, демократичні та національні вимоги знайшли відгук в університетському середовищі, особливо студентському. Під впливом Великої французької революції кінця XVIII ст. вимоги свободи набули бойовий, наступальний характер. У першій половині XIX ст. її іменем клялися революціонери і руйнівники тронів, однак на середину цього століття ліберали написали на своєму прапорі й вимоги дотримання порядку.

Європейські революції 1848-1849 років залишилися половинчастими, особливо у частині національних вимог народів, тому що інтелігенція, значна частина якої була єврейського походження, проявила нерішучість. Найактивнішу участь у подіях «весни народів» взяли студенти Відня, Парижа, Пешта, Берліна, Праги, Львова та інших тогочасних університетських центрів Європи. Найбільшого розквіту ідея повної свободи у всіх сферах життя досягла в класичній країні промислового капіталізму – Англії. Порівняно з колишнім феодальним свавіллям та всілякими обмеженнями перемога повної свободи, у тому числі у сфері освіти, зростання попиту на висококваліфікованих спеціалістів, суспільний запит на наукові відкриття, утвердження правопорядку були історично прогресивною справою, яка принесла свої плоди.

На другу половину XIX ст. припадає час, коли у середовищі різних прошарків буржуазії, міщан, інтелігенції, навіть молоді з аристократичних родин, навчатися в університетах стало престижним. Непоодинокими були випадки здобуття вищої освіти навіть дітьми із заможніших селянських родин. Настає час загальної демократизації доступу до вищої освіти. Мало хто знає, що жінки не допускалися до навчання в університетах, бо вважалося, що вони не здатні опанувати їх високі навчальні вимоги. Ми знаємо, наскільки це була хибна позиція, бо зараз жодну ланку освітнього чи наукового процесу неможливо уявити без вкладу слабкої статі. Скажемо, що до навчання з кінця 70-х років XIX ст. першими почали допускати жінок окремі німецькі університети.

Виникали й проблеми. Відомо, що значну частку серед студентів та викладачів університетів становили представники єврейського етносу. У ході капіталістичного розвитку зростає економічна, політична та інтелектуальна роль єврейства. Наслідком стала поява у різних країнах Європи антисемітизму, котрий досяг свого апогею на 80-90-ті роки XIX ст. Одним з основних «аргументів» антисемітів було звинувачення у «захопленні» євреями сфери інтелектуальної діяльності. Так, серед студентів – медиків Будапештського університету половину становили представники

цього етносу. Майже такий самий відсоток був серед слухачів політехнічного інституту і дещо менший серед юристів [6, с.127-128]. Дійсно, чисельність студентів – євреїв значно перевищувала їх питому вагу серед усього населення. Зумовлювалося це більшою емансипованістю, знанням мов, традиціями, оцінкою перспектив.

В Угорщині кінця XIX ст., куди входило й наше Закарпаття, сильними залишалося патріархальне селянське середовище, звідки важко було пробитися до вершин науки. В свою чергу, у дворянському середовищі, становому й замкнутому, навчання дітей в університетах було ще рідкісним явищем.

Шовіністичні настрої запанували в Будапештському університеті. З лютого 1881 року почалися заворушення, причину яких всебічно аналізувала університетська рада. При записі на навчання антисеміти вимагали встановити пропорції, щоб у такий спосіб зменшити чисельність студентів – євреїв [7, с.342].

XIX ст. було для всіх європейських країн не лише епохою глибоких соціальних, економічних і політичних змін, але й освітніх, культурних та наукових. Саме тоді відбувся перехід до нових державних і суспільних систем, які визначали XX ст. Утверджувався інтерес суспільства до можливостей науки і техніки. Людство наче готувало себе до майбутньої (у середині XX ст.) науково-технічної революції.

У сучасних академічних умовах України до основоположних свобод належить право викладачів на творчий підхід до організації навчально-виховного процесу, а студентів – на вільний вибір професії, навчальних предметів, спеціальних курсів, у цілому засобів та методів навчання. В умовах відсутності дріб'язкового адміністративного контролю викладач має можливість більш самостійно планувати навчальний процес, бути вільним за кафедрою, разом з тим особисто відповідати й переживати за кінцеві результати, тобто за справжнє опанування предмету. Педагог має одержати творчу й професійну свободу, матеріальну та моральну підтримку з боку кафедри, керівництва, сприяння видавництва, усіх складових навчально-виховного процесу. Усім нам надана можливість розумно й творчо скористатися наявними сьогодні паростками свободи, вільної думки, утвердити їх серед молоді.

Університети мають зберігати цінності та ідеали, котрі, по суті, не мають комерційної вартості і матеріально не продуктивні. Їх вимога «академічної свободи», будучи доведена до крайнощів, може привести до порушення справжньої свободи і самозвеличення університетських вчених. З іншого боку, відмова від академічної свободи може спричинити утвердження комерційного суспільства без протиставлення йому інших моральних ідеалів, проти чого рішуче виступатимуть наступні покоління студентів і викладачів.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сэмпсон Антони. Новая анатомия Британии / Перевод с англ. – М.:, Издательство «Прогресс», 1975. – 461 с.
2. Всемирная история. Эпоха Просвещения. – Минск – Москва: Харвест – Акт, 2000. – 512 с.
3. Гельмут Кёнигсбергер. Европа раннего нового времени. 1500 – 1789. – М.: «Весь мир», 2006. – 319 с.
4. Жан-Жак Руссо. Политические сочинения. Трактаты. Перевод с французского. – К.: Дух и Літера, 2000. – 344 с.
5. Лосев І.В. Історія і теорія світової культури. Європейський контекст. К.: Либідь, 1995. – 224 с.
6. Bosnyák Zoltán. A zsidókérdés. – II köt. – Bp., é.n. – 318 l.
7. Venetianer Lajos. A magyar zsidóság története. – Bp., 1986. – 358 l.

## REFERENCES

1. Sempson, Antoni (1975). Novaya anatomiya Britanii [*The new anatomy of Britain*] / Perevod s angl. – M.:, Izdatel'stvo «Progresc», 461.
2. Vsemirnaya istoriya. Epokha Prosveshcheniya (2000) [*The World History. The Age of Enlightenment*]. – Minsk – Moskva: Kharvest – Akt, 512.
3. Gel'mut, Konigsberger (2006). Yevropa rannego novogo vremeni. 1500 – 1789 [*Europe of early modern times. 1500 - 1789*]. – M., «Ves' mir», 319.
4. Zhan-Zhak, Russo (2000). Politicheskiye sochineniya [*Political writings*]. Traktaty. Perevod s frantsuzskogo. – K.: Dukh i Lítera, 344.
5. Losyev, I.V (1995). Istoriya i teoriya svitovoyi kul'tury. Yevropeys'kyy kontekst [*History and theory of world culture. European context*]. K.:, Lybid', 224.
6. Bosnyák, Zoltán. A zsidókérdés. – II köt. – Bp., é.n. – 318 l.
7. Venetianer, Lajos (1986). A magyar zsidóság története. – Bp. – 358 l.